

А. В. Приходько

orcid.org/0000-0002-2782-3256

аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

КОНЦЕПТ ІЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У ЗАХІДНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Історичними витоками іліберальної демократії стало падіння Радянського Союзу на початку 1990-их рр. та пошук новосформованими незалежними країнами оптимального інституційного дизайну демократичного режиму. У розумінні класиків порівняльної політології процес демократизації у світі був незворотнім. У 1991 р. Самюель Хантінгтон вважав, що третя хвиля демократизації, яка стартанула з падіння дикторських режимів на півдні Європи (1974–1975 рр.) та закріпилася масовими демократичними транзитами з 1990 р., не включала спадну хвилю (Huntington, 1991). За два роки до падіння радянського режиму у 1989 р. Френсіс Фукуяма публікує есе, в якому передбачає «кінець історії» через можливий кінець біполярного світу (Fukuyama, 1989). Очевидно, глобальне майбутнє бачилось виключно у демократичних тонах – колишні автократії мали успішно інсталивати демократичні режими. Проте світова практика вже за пару років довела неоднозначність переходів до демократії, що часто супроводжувалось кризовими явищами та погіршенням загального демократичного фону у деяких країнах. У 1993 р. тодішній російський Президент Б. Єльцин військовим чином розв'язав внутрішню політичну кризу, а у 1994 р. вперше Президентом Білорусі було обрано майбутнього диктатора О. Лукашенка. Відхід від світових демократичних сценаріїв стимулювали політичну науку шукати пояснення таких девіацій.

Одними з перших політологів-дослідників, які звернули увагу на необхідність перегляду стабільно функціонуючого демократичного режиму стали Давід Коллер та Стівен Левіцкі. Беручи за основу досвід функціонування демократичного режиму в англосаксонських країнах, передусім США та Великій Британії, вчені виокремлюють «зменшені підтипи» (diminished subtypes) демократизації (Collier, Levitsky, 1997, p. 432). Основним «зменшеним типом» демократичного режиму буде іліберальна демократія, яка, по-суті, означає часткову демократизацію. Якщо США та Велика Британія відповідають традиційним інституційним атрибутам демократичного режиму, то у Гватемалі інстальована іліберальна демократія як «зменшений тип» демократизації.

За умов відсутності певних атрибутів функціонуючого демократичного режиму складаються різні форми іліберальної демократії. Наприклад, у країнах з проблемами у забезпеченні виборчого права функціонують три основні форми іліберальної демократії: а) обмежена демократія; б) чоловіча демократія; в) демократія на основі олігархії. Брак процедур, що гарантують громадянські свободи в умовах демократичного режиму призводить до трьох типів іліберальної демократії: а) традиційна іліберальна демократія; б) електоральна демократія; в) жорстка демократія. Країни, політичні режими яких демонструють найбільші проблеми з функціонуванням більшості демократичних інститутів будуть найближчими до трьох форм іліберальної демократії: а) контрольована демократія; б) однопартійна демократія (де-факто); в) обмежувальна демократія (Collier, Levitsky, 1997, p. 440). Як ми бачимо, спектр інституційних та процедурних відхилень від демократії достатньо широкий і включає девіації в різних сегментах режиму – від виборчої системи й до гарантування громадянських свобод. Іліберальна демократія інтегрує можливі режимні відхилення, намагаючись пояснити «гібридність» політичного режиму.

Про прямі загрози іліберальної демократії у середовищі країн з демократичним режимом наприкінці 1990-их рр. наголошував Фарід Захарія. Природа іліберальної демократії полягає у тому, що у більшості країн формуються приховані антидемократичні загрози. Як при-

клад, на багатопартійних виборах обираються політики, які згортають традиційні ліберальні свободи та поступово узурпують владу. Добрими такими прикладами слугують іліберальні режими початку 1990-их рр. у країнах Латинської Америки, Африці чи ельцинівській росії (Zakaria, 1997, р. 23). Природньо, що спектр іліберальних демократій широкий – від країн з демократичними девіаціями (Аргентина), й до нових диктатур (Білорусь). Проміжним етапом між відхиленням від демократії та авторитаризацією влади стали значна частина поставторитарних країн, як у Європі, та к й Центральній Азії. Для іліберальних демократій вибори залишаються інституційним атрибутом легітимації режимів. Хоча електоральні процеси характеризуються значними порушеннями, але загалом відображають реальну залученість громадян у політику та підтримку часто недемократичних лідерів (Zakaria, 1997, р. 23). Однією з найбільших проблем іліберальної демократії залишалось багатоміття її проявів – від відвертих диктатур, які виникли на демократичному інституційному ґрунті й до функціонуючих демократичних режимів, які «пошкоджені» недотриманням свобод чи обмеженням політичної конкуренції.

З першими проявами кризових явищ у країнах з режимом консолідованої демократії чи зміні траєкторії транзиту, які носили системний характер політична наука реагує критичною транзитологією. Одним з перших науковців-політологів, які відреагували на неоднозначність перебігу демократичних транзитів у світі був Томас Карозерс. У 2002 р. вчений заявив про кінець транзитологічної парадигми (Carothers, 2002). Основною причиною стала величезна кількість країн, які застрягли у ході транзиту у т.зв. «сірій зоні». Адже ще протягом 1990-их рр. з орієнтовно 100 країн, які мали статус транзитивних тільки близько двом десяткам вдалося продемонструвати позитивну динаміку демократизації. В Європі найбільші успіхи демократизації продемонстрували країни Вишеградської четвірки та пострадянське балтійське тріо (Diamond, 1996). Більшість перехідних країн у ході демократичного транзиту почали демонструвати слабку демократичну динаміку та ознаки авторитаризації. Для пояснення таких транзитних девіацій науковці починають використовувати термін «кваліфікована демократія» (*англ.* – «qualified democracy»). Тобто, демократичний режим в дії, який може набирати різних форм. Серед основних різновидів транзитивного режиму найчастіше зустрічаються «напівдемократія» («semi-democracy»), формальна демократія («formal democracy»), електоральна демократія («electoral democracy»), фасадна демократія («facade democracy»), псевдodemократія («pseudo-democracy»), слабка демократія («weak democracy») та часткова демократія («partial democracy») (Collier, Levitsky, 1997). Всі ці прояви відхилень від демократичного транзиту можна також описати як «неліберальна демократія» («illiberal democracy»). Передусім неліберальна демократія визначає труднощі країн на шляху до демократії, які найчастіше зупинились на стадії консолідації режиму.

Спираючись на критику транзитології, ряд вчених-політологів наголосили на спадній траєкторії демократизації на початку XXI ст. (Diamond, Fukuyama, Horowitz, Plattner, 2014). Більше того, найбільш загрозливим для майбутнього демократичних режимів стало погіршення ступеню консолідації демократії. У підсумку, виникають гібридні форми демократичного режиму, найчастіше іліберальні демократії. Ще однією великою проблемою пояснення відхильних траєкторій демократичного транзиту стало те, що чим далі більша частина перехідних країн фактично застрягали у цьому транзиті. Незавершена лібералізація змінювалась початковою демократизацією, а стадія консолідації демократії або не була досягнута, або нагадувала продовження незавершеного транзиту (Diamond, Fukuyama, Horowitz, Plattner, 2014, pp. 87–88). Такий хаотичний стан часто призводив до заміни транзиту революціями. Тут доцільно згадати приклад арабської весни на півночі Африки.

Пояснити інституційну природу іліберальних демократій необхідно через розуміння якості функціонуючих демократичних інститутів, а не поверхневих результатів діяльності режиму. Іліберальна демократія, передусім, торкається ерозії консолідації демократії, тому важливо зрозуміти небезпеки деконсолідації демократичного режиму. По-перше, консолідація демократії є переходом до найбільш якісної форми демократичного режиму. Це сприйняття у суспільстві правил демократії як незмінних, незважаючи на популістів-політиків чи незадоволення тим, як демократія функціонує. Збільшення у суспільстві зневірених ідеями демокра-

тії призводить до ліберального режиму. По-друге, консолідація демократії не означає незворотність демократичного режиму. Консолідацією демократією закінчується транзитивний період, проте перед політичним режимом з'являються виклики підтримання демократичних взірців у довгостроковій перспективі. Прихід до влади за підсумками демократичних виборів популістів, радикалів чи інших антидемократичних груп таку демократичну перспективу руйнує. По-третє, погіршення якості демократичних процедур у рамках консолідованої демократії визначається процесами деконсолідації. Проте деконсолідацію демократичного режиму часто дуже важко розпізнати. Адже в умовах економічних криз чи світової пандемії демократичні уряди перебувають під серйозним тиском з боку громадськості. У таких умовах завжди актуальні питання не тільки ротації демократичної еліти на антидемократичну, але й довгострокового функціонування ліберальної демократії (Diamond, Fukuyama, Horowitz, Plattner, 2014, p. 94).

Ще одним вагомим фактором, який безпосередньо впливає на ступінь демократизації країн Центральної та Східної Європи є успіхи з європейською інтеграцією. Проте навіть після десяти років членства у ЄС у деяких країнах (передусім, Угорщина) помітні процеси «деконсолідації демократії» та «деєвропеїзації». На думку Аттіли Аг, посткомуністичні країни у ході демократичного транзиту потрапили у стан суспільної турбулентності. З одного боку, була досягнута формальна політична демократизація, проте актуальною залишалась суспільна дезінтеграція (поляризація). Оскільки не було досягнуто якісного рівня консолідованої демократії, у центральноевропейських країнах поступово зміцнюється популізм (Ágh, 2014).

А. Аг вважає, що посткомуністичні країни за останні тридцять років пройшли три стадії відходу від демократії. Перша стадія охоплює перше десятиріччя трансформацій (1990–2000 рр.), яку можна визначити як «терпляче-пасивна». На цій стадії громадськість очікувала миттєвих демократичних змін, більшість яких не виправдала їхні сподівання. Друга стадія протікала у перше десятиріччя 2000-их рр. і маркується як «агресивно-активна». По-суті, це десятирічна боротьба між прихильниками й противниками пришвидшеної євроатлантичної інтеграції, яка сильно поляризувала посткомуністичні суспільства. Проте розквіт ліберальних демократій у Центральній Європі настав у третє десятиріччя трансформацій (2010–2020 рр.). На цій стадії чітко прослідкувався прямий відкат від консолідованих та напівконсолідованих демократій, які були актуальними для Центральної Європи на момент вступу до ЄС у 2004 р. (Ágh, 2014, p. 25) Стан ліберальних демократій часто визначається як «постдемократія» (Crouch, 2004). З ліберальною демократією тісно пов'язані такі процеси як популізм та євроскептицизм, що протікають у країнах Центральної та Східної Європи після вступу до ЄС. Коріння цих процесів, які символізують зворотній шлях демократизації беруть свій початок з 1990-их рр.

Процеси демократичної деконсолідації політичних режимів стали фактичним трендом політичного розвитку країн з демократичним чи гібридним режимом. Стереотипний пошук сильного лідера з авторитарним стилем керівництва, який наведе порядок у хаотичних демократичних системах відомий у різні періоди посткомунізму. У період «розвинутого посткомунізму» (1995–1997 рр.) частка громадськості готова підтримати авторитарного лідера коливалась у межах мінімуму 20–25% (Словенія, Естонія) й максимуму 50–60% (Румунія, Україна, Грузія, росія). Через десятиріччя консолідацій перехідних демократій у період 2010–2014 рр. бажання отримати авторитарного лідера у деяких випадках як мінімум не зменшилося. Якщо Словенія та Естонія продемонстрували спадну динаміку, то у групі проблем країн ситуація стала ще гіршою: у Румунії не проти авторитарного лідера 68% громадськості, в Україні – 70%, росії – 79%, Грузія залишилась на попередніх позиціях (Foa, Mounk, 2017, p. 7). Лідер з авторитарним стилем керівництва, який є альтернативою виборам та парламентаризму, по-суті, відкриває шлях до деконсолідованої демократії.

У більшості випадків популістська риторика окремих лідерів стає ефективним електоральним капіталом. У ХХІ ст. популісти успішно й неодноразово обирались на вищі державні посади чи отримували вагому підтримку на парламентських виборах. Так, у США Президентом став Дональд Трамп, в Австрії та Франції кандидати-популісти були близькими до президентства. У Греції, Венесуелі, Польщі та Угорщині останніх років популістська риторика

ка стала інструментом урядової політики. Тобто, популізм не лише засіб досягнення влади, але й ефективний спосіб її утримання. Приклад Угорщини з 2010 р. добре демонструє, що після отримання політичної більшості політики-популісти продовжують іліберальну політику. Адаже з ініціативи правлячої ФІДЕС змінюється конституційно-політичний баланс у системі стримувань і противаг (European Commission, 2014). Угорський сценарій деконсолідації демократії демонструє реальні можливості не тільки транзиту у бік іліберальної демократії, але й політичний потенціал сталого функціонування іліберального режиму.

У порівняльній політології культивуються три «демократичні дебати» завдяки яким можна зрозуміти спадну динаміку демократизаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи (Ágh, 2014, р. 12). Розв'язання цих дебатів мало би надати відповідь на проблеми з консолідацією демократії, ефективності демократичних Урядів та поширення іліберальних демократій. Перші дебати були проведені на початку демократичних трансформацій протягом 1990-их рр. Успіх демократичного переходу визначався регіональними особливостями (Denk, Silander, 2012). Відповідно еталонними переходами до демократії вважались більшість Центральної Європи, Словенія та частково балтійські країни. Пострадянське минуле суттєво гальмувало демократичний поступ, відтак на пострадянському просторі поширювались нові авторитарні режими. Другі дебати щодо траєкторії демократичних трансформацій країн Центральної та Східної Європи розгорнулись у перше десятиріччя 2000-их рр. На відміну від попереднього етапу, який передбачав, передусім, становлення формальної демократії, другі дебати намагались пояснити відмінності між соціальними та політичними трансформаціями. Після успішного проходження економічних (ринок в економіці) та політичних (плюралізм) трансформацій країни спіткала невдача зі соціальними трансформаціями у суспільстві. Середнього класу катастрофічно не вистачало для стабілізації нових демократій, правова та політична культура не досягли серйозного демократичного рівня. Тому підсумком других демократичних дебат стало обговорення вже у широкому контексті відкатів від демократії в інституційних рамках консолідованих демократичних режимів. Треті дебати довкола демократичних перспектив у міжнародному контексті. Систематичне погіршення демократичних показників та кількісне скорочення країн з консолідованим демократичним режимом свідчать про глухий кут демократизаційних процесів (Ágh, 2014, р. 12–13). Очевидно, чим довше триватиме демократична стагнація, тим більше іліберальних демократій виникатиме.

Література

- Attila Ágh. Decline of Democracy in East Central Europe: The Last Decade as the Lost Decade in Democratization. *Journal of Comparative Politics*. 2014. Vol. 7. No. 2, pp. 4–33.
- Carothers Thomas. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. Issue 1, pp. 5–21.
- Collier David, Levitsky Steven. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. 1997. No. 49 (April), pp. 430–431.
- Crouch Colin. *Post-Democracy*. Wiley, Polity. 2004. 144 p.
- Denk Thomas, Silander Daniel. Problems in paradise? Challenges to future democratization in democratic states. *International Political Science Review*. 2012. Vol. 33. Issue 1, pp. 25–40.
- Diamond Larry, Fukuyama Francis, Horowitz Donald L., Plattner Mark F. Reconsidering the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. No. 1, pp. 86–100.
- Diamond Larry. Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*. 1996. No. 7 (July), pp. 20–37.
- Foa Roberto, Mounk Yascha. The Signs of Deconsolidation. *Journal of Democracy*. 2017. Vol. 28. No. 1, pp. 5–15.
- Fukuyama, Francis. The End of History? *The National Interest*. 1989. No. 16 (Summer), pp. 3–18.
- Huntington Samuel. Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*. 1991 (Spring). Vol. 2. No. 2, pp. 12–34.
- Opinion on the New Constitution of Hungary. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). 2014. URL: <https://lapa.princeton.edu/hosteddocs/hungary/venicecommissionhungarianconstitution.pdf>.
- Zakaria, Fareed. The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. No. 6, pp. 22–43.

References

- Attila, Ágh (2014). Decline of Democracy in East Central Europe: The Last Decade as the Lost Decade in Democratization. *Journal of Comparative Politics*, 7(2): 4–33.

- Carothers, Thomas (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1): 5–21.
- Collier, David and Levitsky, Steven (1997). Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 49: 430–431.
- Crouch, Colin. Post-Democracy. Wiley, Polity. 2004. 144 p.
- Denk, Thomas and Silander, Daniel (2012). Problems in paradise? Challenges to future democratization in democratic states. *International Political Science Review*, 33(1): 25–40.
- Diamond, Larry (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7: 20–37.
- Diamond, Larry, Fukuyama Francis, Horowitz, Donald L. and Plattner, Mark F. (2014). Reconsidering the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 25(1): 86–100.
- Foa, Roberto and Mounk, Yascha (2017). The Signs of Deconsolidation. *Journal of Democracy*, 28(1): 5–15.
- Fukuyama, Francis (1989). The End of History? *The National Interest*, 16: 3–18.
- Huntington, Samuel (1991). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, 2(2): 12–34.
- Opinion on the New Constitution of Hungary. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). 2014. Retrieved from: <https://lapa.princeton.edu/hosteddocs/hungary/venicecommissionhungarianconstitution.pdf>.
- Zakaria, Fareed (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6): 22–43.

Анотація

Приходько А. В. Концепт іліберальної демократії у західній політичній науці. – Стаття.

Ерозія демократичних режимів останніх десятиріч підтверджує спад демократії у світі. Погіршення рівня демократії торкнулось не лише транзитивних країн. Спадні тенденції демократизації характерні й для низки країн з функціонуючим режимом консолідованої демократії. У світі виникають «деформовані» форми демократичного режиму, такі як іліберальна демократія (деконсолідована демократія). Концепт іліберальної демократії широко висвітлюється у західній політичній науці.

Одним з перших дослідників іліберальної демократії став Фарід Закарія. Основні інституційні ознаки іліберальної демократії це обмеження громадянських свобод та зниження політичної конкуренції. Давід Коллер та Стівен Левітські відмічають «демократії з особливостями», які демонструють спадну демократизацію. Томас Карозерс відзначає «кінець транзитології» через девіації демократичних транзитів у світі. Ларрі Даймонд відзначає «авторитаризацію» посткомуністичних транзитів. Аттіла Аг наголошує на трьох стадіях «спаду демократії».

Перехід до іліберальної демократії чітко помітний у країнах Центральної та Східної Європи. Більшість країн колишнього посткомуністичного регіону демонструють спад демократизації. Парадоксально, але ступінь демократичності режимів почав погіршуватись після вступу країн до Європейського Союзу. В сучасній Угорщині сформувався транзитивний режим і країна не відповідає рівню консолідованої демократії. Популізм загрожує демократичному режиму у Польщі та Словацькій Республіці. Чеська Республіка демонструє найбільш сталий демократичний розвиток. Відповідно до концептів іліберальної демократії у західній політичній науці найбільшими загрозами «якості» демократичних режимів залишаються зміцнення виконавчої влади, порушення конституційного процесу у країні, тиск на опозицію та обмеження громадянських свобод.

Ключові слова: демократична трансформація, постсоціалістичний транзит, неліберальна демократія, деконсолідація демократії.

Summary

Prykhodko A. V. The concept of illiberal democracy in Western political science. – Article.

The erosion of democratic regimes in the last decades confirms a decline of democracy worldwide. The decline in democratization has impacted not only transitional countries but also several countries with stable democratic systems. “Deformed” forms of democratic regimes, such as illiberal democracy (deconsolidated democracy), are emerging globally and have been widely discussed in Western political science.

One of the early researchers of illiberal democracy was Fareed Zakaria. The main institutional features of illiberal democracy include the restriction of civil liberties and reduced political competition. David Koller and Steven Levitsky describe “democracies with adjectives” that show decreasing democratization. Thomas Carothers refers to the “end of transitology” due to the deviations of democratic transitions worldwide. Larry Diamond observes the “authoritarianization” of post-communist transitions. Attila Ágh emphasizes three stages of the “decline of democracy”.

The transition to illiberal democracy is evident in Central and Eastern European countries. Many of the former post-communist states are experiencing a decline in democratization. Surprisingly, this decline began after these countries joined the European Union. Hungary currently has a transitional regime and does not

meet the criteria of a consolidated democracy. Populism poses a threat to the democratic regimes in Poland and the Slovak Republic. The Czech Republic, on the other hand, exhibits the most stable democratic development. According to Western political science, the main threats to the “quality” of democratic regimes include the concentration of executive power, constitutional process violation, pressure on the opposition, and restrictions on civil liberties.

Key words: comparative political science, democratic transformation, postsocialist transit, illiberal democracy, deconsolidated democracy.